

31 ч. ● ноябрь 12

Анжы-бурч МЕДЭЭЛЕР

ЧАГЫТКАННАР

Сут-Холдун төп харылаа саабырнык начальниги О. Монгуш кезир 1982 чылдың солунар, журналидар чагыткаланын органиастыг чоруткан. Мында төп журналидарнык болган республика, район солундарынын чагыткаланын эки. Тодаргайлаарга, «Шыны» 435, «Тыва» аныктары — 324, «Ленинчил орук» — 300, «Тувинская правда» — 30 база төп журналидар мун ажыг экемпиар болуп турар.

Тус-тус органиасталарда парлагаттын хой-ниги таралгалы, потаачылар келер чылдың парлагат чагыткаланын чогурт уезинде, органиастыг эрттер дэиш номчукулалар-биле сүмележиш, шудургу ажалдап туралар. Ылангыя Сут-Хол сес чыл школанын библиотека эргелекчи Нила Монгуш аңаа илелкил иржики турар.

О. БОРАШ.

ГӨЛЕПТИГ

Салчак Дамба — «Ал-Тургу» сохототун электери. Ол Кызылга бо мергелде өөренип 1967 чылда дооскан. Оң чурттага бажынарнынга, албан органиасталарга, малчыл кодаштарга, бригадалар төлөрлөгө дэиш электери шугум кинирбон чердери хоар.

Чагы бажы үлөр элпөө баштыг демилгелерин эгнелен, кара сумкасында долдур херекселдерин суккаш тудуп алган, бир-ле черде ажалдап чедер берген турарын кижи бо-ла эскерер. Суурнуң уугу, биче тонунда ону таныаас улус товар.

Хүн бүрүдө эртем-техника бурунгар хөгжүп турар. Ылангыя Салчак болупуну билиш дооскан. Билиш утпайн чорут. Мергелдеги дуалыг номдарын, журналидарны чагыткан алган номчу өөренип турар. Суурнуң чоңу болупуну ажалында мергел, кижилик электерин хундулдорер.

С. СОТНАМ.

Улуг-Хем район.

КИНОГА ТУРАСКААТКАН

Кызыл-Мажалыктын район Кудура бажынынга «Коммунистерден уагер аш тур бис» деп кино кезежэ эртен. Ону Кудура бажынынын, районун кино четканын, комсомол райкомунуң ажалдакчылары органиастал. Кезежэ хоочундарын, ажалыктарын дагымчыларын, бугурулгенин журналидарлары ажал оксенин чалаан.

Баш бурунгар дерип каастаан алаага улус долган. Музыка чагыткаланын турган. «Комсомол» деп документалдыг фильминин көргүскөн соонда, районун Кудура бажынынын бот-тыгынын ар-кестерин көргүскөн. Комсомол дугайында иржики чагыткалган.

О-ла кезежэ бугурулгенин журналидарын комсомолчуларга хундулде бажыктарын еркеттиг белоктерин тывыскан.

З. КЛЕПОВА.

БОРАЛДАЙНЫН ШЫНЫ

Боралдай чарын салып, оң чабыштык чарын кыпкан

Тиглерин козу көрүп, боду-нуң карыштыкынын чарын дугуштуре ааран өөрүнчүг аам хомудачыг бир-ле мергелде докчу аштар чорал. А Дарган-оол кидыг эвес, Бугу-луг ному аажы, караан шылдэи соода саазынарыпче кайтап алган, салдымай-на баар. Чамдыкта аш-чөм чирин бөзүп утту-тар. Кадыйыг та чөмө кончуткан күжүр мыйна.

— Болгаан, болгаан, Марфа. Ленин-биле туталажып олу-мен. Шаптыктавайн көрөм — дигеш, кеминген каранты-биле кадайынче хүлүмүзүш, помун хөшүтү, хөм төк де-мир аптарынче суккаш, так шоочалат каар.

— Сонгар Россияда кидыг, номнар помчан дэиш киданга кирип, шалткенер бежи хой дээр чорал — деп, Марфа ашаанче кым-прат озаартка. — Ам удаас сен ап чедиң келерлер ийин он. Демир хааркан хирезин өттүр көрүштерлер. Апа-ла мөрүдө номчутуштур борас. Ындыг, мындыг де деп па-раанга көзүңгөн амытан бу-рүдүгө бир-ле түвө дабы-раан чорур сен-деп, кадай хирезинишкан.

— Мында — Тывада ре-волюция тивиле турар. Ленин шын чонга таралар керек — деп, Дарган-оол шынчын харымтап.

— Кынарга. — Боралдайга, өскө ады-ларга. Эрте-шөлө ам бистин холууста деп бая. — Че-че, мергеле. Ынды-ла тивилектер болунара, кулак Жирновтун ажалы-нарып чүгө ам-лаа септе-лаан сен. Боралдай Мантар чаланын чылгыны топ на-

дарбышканмы?

ДАРГАН-ООЛ ам-на арны ширин кынын берген, демир хирезин дег кабак адыжын харбап кылган, кадайын үзө киргезе.

— Революция дэиш-ле өң-чүгүт кижи бурун кымы-рыштарга таарышпас. Ынча-мык серемчин шынчын болбас. Аныг демисеи күш-телер ужурут деп Ленин бижэп. Ам-даа демисежир, ам-даа тилээр, өткениңе че-дер бис. Ыдымдар боттары гөре баштаар дэиш-дир. Бо-дан-даа көрүнөм, кайы хире алдарыг хүлүмүзүш-дир! Ти-лаар, төрө баштаар дэиш, өө-ренир херек. Бир дугаарында бажыкче өөренип. Марфа, сен чап бажыкче өөренип ал. Боралдай база өөренип. Ле-нин биске хүлүмүзүш боор. Ужук-бажыкты-ла Боралдай-га тогалып боор.

Боралдай аштарын-даа да-галып алган, халаачынтан-даа чеген, хал дүвүгө де-галып-даа чанган. Бир онза-гай түвө Лениннин туруун хойлап экилетер. Бодунун ы-лаздыга хей-аыттын аажок, өртөн-даа, кеңээ-даа чугаа-ла «Ленин». Хана караанла азып алган чуртууну баары-га бо-ла согондот олура дү-жүр, чурчү-биле чугаала-ш-ла түвө деп кайтаан-ла олуруп боор. Мындай кижи Ленинни салтып, дүжү бер-бей канчаар.

ОЛ ЭРТЕН Четкемаа да-штыга шал болган. Чатыс иленин каймазын артыпче бир долгун, чаныг мы-дыг кижи түвө-дир. Эжик бажында обалтан хаара, инекти тыныжып, кеткен-рия мыйла-ла дынааш амы-раар. Сут чонга өгө имле-ме ажал-толдун хирин на-чаары, боттары-даа шай өдөртүп ишпей. Че, оон ийи-шкээр-ле түвөш хунду-чагыс кижи, дүвө Мантар

чаланын чылгыны кадарып хоар Харыга деп калдар иди бар. Ам озу база чылгы чылгындан туруп, харын-көстүп, шалгаар ак азы-ларын шалыштырып ээги-леш, кудуруун о-бо-бо дол-галып, ээзинин олоон бир чылгыт каанан, кодан кы-дында чылгыкча угай шон-куп чорупкан.

Четкемаа өткө кирип, не-гейинин чөм ушугуларын хире-де салааларын соокиа шондуртуп чакан, аныг инданын сеприн аар чанып, о-бо-бо дагай тутулап тура чугаалаан.

— Шо-шо. Эршээин-аыра-ам, тос тостун соогу каян шөгүлөр түвө иргэ? Чылгы чылгыга амыраар түвө дэиш. Хөкүңүлөр дүшүп өө-рин берген, хондур шымчөс — амыр ишканмы. Алыту-рун-даа ээзин илелес, ээ-инге эргеленер чүвө дэиш. Бо-лавыкче орунчү сөс болгай аан ол.

— Шын сөс, Четен — деп, Боралдай хадын уруу хува-зында чылгынан быдаа ар-таан орып. — Бис ам хууда малдыг болуп бис. Хой, өш-күлүт, аштыг болуп. Арат ча-за адымдарын дөткөр, мал өстүрүп, хостуг журттар эр-теги боор чүвө деп дына-дым.

База-ла Дарган-оолдун хоозун аксы мыйла. — Хоозун эвес, Четен, Хо-озун эвес. Ленин бажыныг адын чарында мыйла бажы-нык билер кижи-дир. Хоозун сөс чөм. Бажыкче өөренип алымысса көрөм. Сен-даа, мен-даа.

Өт-ээш херезжок кижи төүт-тангыт бижик өөренип чор мөм. Ол дөргө мыйчт, коргунтү чүвө-дир он. Оон орукта от-пачын орта тудуп орту мен аан.

— Ленин кижилер ар, кызы

хамаан чок деп эргелиг бо-лур дэиш.

— Че-че, мыдыг чүвө каяа турарып. Мени чылгы кадар-ын деп соора адын орамын ол бе?

БОРАЛДАЙ каттырып, ба-жыны чайылааш, хувазынга арбай дамын адыштан ка-ган, эртен хире чөпкөк буу-у салып, домбула түтүг шай-ны кудуп, малар алаң үш эр-гөк бажыга тырыкылап тут-кулаш, шын-шын кылдыр аартай берген.

Элэди ийи огу, үңгүр а-сында мөдөлөдөр дөт, херез-ушун алган, сыйт-сыйт кы-дыр каттырып, мыймакташ-кан органиар.

Четкемаа дөргө эртен, оолдарын часыдып, укала-рычте бир-бир оюкун часы-гайлап каанан.

Тонанын-хепкеринер, чылгычлар. Ылчын болба-нар — деп сургай каанан. Оон урутун шилеин чөм-көп. Домгун чүвө муруй колларын акында чедирип, буттарын дөкөнчөдөп, ба-жын борбанчыл. Уруун чылгыт каан чөргөкчө орай-тула чоруй ашаанче суга-ган.

— Ма, бо кижиния тут, Бола.

Боралдай уруун, бичил Та-янын бирде артык, бирде буттарыпче ошкан, чытпап, төлүңүр эржим төрөн чыл-ын херез долдур тынып, агар-дан өйүп кылган уктарын ке-ларип ора, чугаалаан.

— Барза-барза мөң Таям харын уруу-бикитиг, апаа эвес кижи болуп, көөр-даа силер.

— Че, мыдыг-ла болунаар, Бора! Огулун, кызын эттег малдыг, бижик-ушугу, оюн ол, чыгил чире журттал ро-райлар аан. Чылгын ирай бербөөн бе? Тоолуну эртен эвес, кеңээ ыдар сен че—

дэиш. Четкемаа каттыра каанан.

Чылгынын шимээни кыаар Улуг-Арт ууче кыштешки. Боралдай уруун хепкереш, уугу огулуга тутуш, от кы-дынга олутуш кааш, үзө хаалаан. Эртенге Экир-Доргуу-жикен, эвөртөп, үзүк бажында саадаан ап, астып, чактыр бооюн чүктөш, чылгынык сооно аытпашкан.

Өөр бөрүлөр даяаар ертем дөдөш сым, кодан малды азы өөр алыш көргөзгөн хой-ауп алылар. Хойган малга бөрү өмүг-ле боор. Кыр-кы-рынга ужурут тыртып, шыл-а-мыкча хылдып өтөдөр. Чөмө-байылаас дээр, олар назы-нап, чыргалар торааш мал болбайн баар. Боралдай би-чизинде, ачаан чылгыч ро-руру шаанда, бир мыдыг чү-лөп көрүп кезгөн, эртен, кезежэ чылгынын чөмө-ле нычмыктарбас. Бөрү чам-дыкта колакта-даа шоглай боор, Харыга кайы чыгала-дыр ийин.

Налын алаанлап ламчып келген кырган чактыры кижи, чай чок кыры-лаа дүп-тө-лөш, аш удулуктары билиш кашты-даа ужураар. Бөрү т-вер бедиктерге тулуттай т-ган кестерин аскалаш, эр-гил-касым сарыг-кыды-биле хоотулаа каар. Ынчаар ыр-мазын салгыра, демги ноп-чүт конкаратар бо орава тувар боор бе.

ЧЫЛГЫ чик алаң мал болган чатыс чөргө белек мыйрамыс, мыйрамыс алы-уузуу-даа болза, баар черү баштыг, чылгыны ону элелес болза хай кылган он. Ыт-кун тайбында, ай өткөш, соок улай бөзгө, чылгы та-мында ооттаар, кыпал харын тодуш, күш алыр.

(Уланчылгы).

К. ЧАМЫЯН

Интурист дээр совет акционерлар туристи пинталеа бугу дөдөшө билимдер. Баштайгы социалдык курунче, оон улустарынын амыралыгга солугураг улам-даа улааган турарында солугу тээр беш чылда СССР-ге чорал турарынын саны он катан көзүдөн. Даштын алаачыларга бир-ле дугаарында Москва, Ленинград, Киев, Минск баштап өвөдөдөшкөн республикаларын өскө-да найысылалдарын, мадыр-хоорайларын, Кара болган Бал-тай далайларын эртерия өөрүн сүмөчөн турар. Оон дараазында эрте-бурунгу орус хоорайлар, Ортакы Азия, Казахстан, Сибирь, Ыраккы Чөм чүк аям-чорукчуларын солугурагыл база хаара тудуп турар.

ЧУРУКТА: Москва-биле танымал Кызыл шөдөл эге-лээр.

О. ИВАНОВТУН ФОТОЗУ.

СЭТА-ныч фотохроникам.

Людмила Ивановна Семенова ону классты дооскан-ла башкылан эгелен. Баштай Танды районун Владимирова суурнуң школанын эге класстыга ажалдап эгелен. 1961 чылдан эгелен Бай-Хлак ортук школанын до хүперге чедир ажалдап турар. Ажалдамышкан, Людмила Ивановна Кызылдың педагогика институтунда бот-өөрдөгө-биле өөренип, ону 1965 чылда дооскан. Оң стажы 22 чыл ашкан.

Эртен өөрдөгө чылдында башкыларын аттестация-зын түнеленде Л. И. Семенова уугу башкы деп аттыг тымышкан.

А. КОЙГУНАК.

ЧУРУКТА: Л. И. Семенова илчөл эезинде.

Авторунуң фотозу.

БҮЗҮРЭЭР, ДЕТКИИР

Чоокта чаа бистин бажынымыс чанынга болган мын-дыг чугаанга дугайын номчукулалар-биле сүмележиш, аңаа хамаарыштыр бодунуң бодалынын бижиседем.

Ужун хар шиптеде анык ие кижи чанында олурган эжиге мынчап хомудан чугаалап турду:

— Мээн 8-ки классчы уруунуң солугу үдө узын-кага сонуургалып чиккен (уруу музыка школанында өөренип турар), онаагазын кылбас-таан, та канчалаа өки түвө мыйна.

Мен бодан көөрүмге, нези уруунуң иштиги сагыш-сетки-лин ам-даа чедир билбейн, уруунуң музалаа халдыкчы-лы чүгө чиктиштин чыдаган-нын өөренип көрөйүн турарын-да ышкы. Бичи кижилерин иштин дөдөшө кончут бис, чамдык ада-илерин урулар кижилериндеги бир чедир кылбай турар чүдүл — уру-ларын солук-сагышын ажал-дар дүлгүрүп тыппайн тур-арында, мынчанга олар уруун азы олду бөгүн — чүрүк үр-ес, ортуман, харын-даа өки өөренип турарыга өөрүп, а даярта — хептерин чүрүк үр-ес, ам иэп илэ-бүрү өки чылдагааннар, оолдун аам урууну эш-өөрүгө ша-наар чоруктар тыттыр.

А чамдык ада-илер уру-ларын билбесден чорудуп, ажал-чакыт, ажи-кара чок халы чугаалажып бижар боор, мынчанга олар бот-боттары-га бугуерип, бичилери улу-гарга иштин чакыдын дөт чугаалаар, харылап азы шиптирлеп чадан чорур айтырларын боттары ара-зында сүмележир. Чүгө ий-

дыг таварылгаларда бичи кижилер улу кижилерге бугу-ерээр, ада-илер бугу-дот чо-оңу кылдыр санаар деп бо-гаалат мен.

Демги анык не уруу-биле тоштуг чугаалажыр дэиш чо-гум кайып, чүдөгү эгелерин билбейн, чүп-лаа айтыра-га апа-ла хорадар, мөң-би-ле орта чугаалашпас-тыр деп дүвөрт чугаалап олурду.

Мен бодан көөрүмге, оон чам чылдагааны — не кижи уруун уругу-чу сурган, дөт кижилерин кызыдын турар хире, а элэди уруглар олар-нын өөрдүн, кижизинде, сур-гаарга аажок хөмү чок бол-гай. Ынчанга ада, не кижи дөтө бөсөдөдөш, дөтө сү-мележиш, айтырарын дөтө шиптирлеп турар таварылга-да, олар чүгө илчыл селте-рег септилер акыдар, чакыт-тар шөгүлөр, бугуерээр.

Бистер, улу улустар, бө-лө-лө-лө аравыста чугаалажып орташ, бодуустун чөтөс та-лаарымыс, каанды-бир чүл чедир билбейнчисти ми-ни чугаалажып олар бис, а кажан уругларымыс-биле чугаалажы бергенчисте, олар-нын мурунга билинээр, олар-нын өөрдүн, кижизинде эгелээр бис.

А чогуш чүвү канчалаа эки? Бо айтыр ада-неи уругу-чу дүвөрдүн чорур ужураут.

Бичи оол чөмөчүн ал дөргө-даа ынавайн бажы чанынга туду-бу-биле «туду-туду» ойнап туруп боор. Ол

чүл? Бис улуг улус каядыг бир солун шипке билет тып алыр дэишчисте азы ажалы-мыс каанды-бир чүвөн со-нуурган кыла бергенчисте база мындыг бис, чөм чипри уттулар, уйгуусу билиш кел-бей баар. Ол дөргө кижини күзелин чедир алыр дэиш со-нуургалы-дир. Бичи кижилер күзелин чедир алыр дэиш боттары хостуг хөдөшп турар, улуг улустун талазында ал-бадашкын чок болза кончут сонуургалды кыларлар.

Ындыг таварылгада улу кижилер бичи кижилерин ол сонуургалын дөтөп, ону канчаар шын мактаарын баш удур өки боданын чугула. Бир эвес ада-не бичилерин күзелин чедир алыр хостуг болуп чоруп хорулдаар, олар-ны өскө ажалче албадар, ал-бага боттарыны күзелин дөтөз болза, ол бичи кижилерге улуг согу болуп бол-гаш оларын талазында улу-гарын хундулөс чорун база тыттып болур.

Ынчанга бичи кижиле-ле харылаа-хобалаан шын тургузуп аларда бо хунду, бо шакта каанды күзөл кылы-гы турарын хайгаарал, олар-нын сонуургалын хандырар херек. Харын-даа ол күзөди канчаар чедир алырын сүмележиш, алырарын чөмө-лөз болза эки. Эске тавары-ла бичи кижилер бистин олардан неген турар чүдү-лүстү каанды-даа кыптымыш-кын чок кылар азы кыларын-дан шук ойталаар чорук оон тыттыр.

Мен уругун улуг азы не-аи дикжи мен. Урут азы оон мөң негелдими чүгө күс-сө-дө ужураут дэиш, ону улу-

ӨГБҮЛЕ КИЖИДИЛГЕЗИНГЕ

тула кылы, бичи кижиге хол чедер чорук кончут шын эвес. Бичи кижилерин өг-бүлөгө күзөл, сонуургалдары ада-неин күзөл, сонуургал-дары-биле дүгүшү турар, ону улуг улус хайгаарал, башка-рып турар болза эки. Чүү чү-вө оларын сонуургалын, дү-вөрдүн, хөдөш өйү чорупу-ла, ону ажалы-биле чугаа-лап, сагыш-сеткилин ажалдыг чоруктар оларын чедир алыр ужураут бис. Бир эвес бис оларга бугуерес болуусу-са, өг-бүлөгө ада-не-биле уру-ларын аразында бижып на-йрал, чатыс аял болуп чо-рук кезеде күзөдөп. Бичи кижилер база мындыг өг-бү-лөдө кончут күзөлдөр.

Бажы ажалында улу-гарын болган уруларын деп иттал турбас. Бир эвес мен огулунуң азы уруунуң му-зала-болуш бодунуң хууда күзөл-болушын илчыл хула-ш алыр болуума, олар база мөң күзөл-болушын боду-нуң илчыл болуш болуар апар. Ынчан бис бот-бот-тарымыс, өөрүкү-муңга-лымыс ханы бичилер апар бис. Кол чүгө бичи кижилер дүрүмдерин күсөди-ринче албадарында эвес, а ол дүрүмдерин оларын-биле сүмележиш, оларга чөптү-биле тайылбырлап, чогаа-лычмыс бугу-биле көрүп турар нады шиптирлеп, уру-лар-биле харылаа-хобалаан бичи тургузарында, бот-боттары билчиринде. Чүгө ийи бичи кижилер силер-ге бугуерээр, сагыш-сетки-лин амылар, элдерин бугу-дот өң-пүңер болур.

Б. МОНГУШ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОВЫЙ 12-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — «Уе». Информастыг программа. 8.40 — Эртенги сула шимчээшкя. 9.05 — «Наштар. Га ачыгаштар дугайында».

9.35 — Москваын академик-тик хореография унчылды-ын сургууларын кончир-ти. 10.25 — «Кино аям-чору-тар кудуу». 11.25 — Медээлер. 11.30 — 14.15 — Чансар. 14.15 — Медээлер. 14.35 — Чурттуу те-лестудияларын документал-дыг фильминер программасы: «Сулак каскады», «Кыдын Сонгу чүкте», «Форея». 15.20 — Стол теннискегге Европа ажалынын бир чери дөш. СССР-нин шипинде команда-зы — Грениянын шипинде но-манды. 15.50 — «Орус чугаа». 16.20 — «Бистин-биле, бис деп, бистен артын кыл». ГДР-ден дамычылдыга. 17.20 — Н. Дө-ропаравотун шудуктерин А.

Пахмутованың ирлары. 17.45

— «Маллооннарнык ленинчи университетте». «Күш-ажыл болган чогаалдыга».

КЫЗЫЛДАП

18.15 — «Тайбынын болган тургузушкунуң ленинчи улаанчылары. 18.30 — 18.45 — Телемедээлер.

МОСКВАДАН

18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Сонгу чүкө аялдуу чөпсөк турбазын дөш». Доку-менталдыг фильм. 19.10 — «Дайындыг дүжү». Телешип.

Ф. М. Достоевскийн тожу-уу дугаар. 1-га кезе. 21.00 — «Уе». Информастыг програм-ма. 21.35 — «Шашын агым». Документалдыг телефильм. 21.45 — 23.45 — Хоккейге СССР чемпиондалы. ЦСКА — «Торпе-до» (Горький).

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

12.00 — «Бодуна адыртып

алыр эрге». Документалдыг телефильм. 12.40 — «Бистин садымсы». 12.40 — Н. А. Некро-совтун лирика. 9-ку класс. 13.40 — «Бистин университетте-вис». 14.00 — Анатолий, физи-ология болган кижиниң тиге-лоо. 8-ку класс. Чүрөк на-чаар ажалдап туралар. 14.30 — «Хөлөгөдөр дүштө чидер». Уран-чечен телефильм. 15.30 — 18.15 — Чансар. 18.45 — «Чу-рук бургуу-биле-хүн». («Орби-та-3»).

КЫЗЫЛДАП

18.30 — 18.45 — Телемедээ-лер. 18.55 — «Социалист чарыштын хүн демделген. Дамчылдыга. 19.25 — Чарла-лар.

МОСКВАДАН

19.30 — «Ажыг чугаа». Улч-пүгө бригада артыгын шип-г